

Національна
академія наук України

Інститут
української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН – голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Володимир ЛИТВИН
Олексій ОНИЩЕНКО • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Георгій ПАПАКІН – головний редактор
Ігор ГИРИЧ – відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Сергій БЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦІК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Віталій ТЕЛЬВАК
Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 46

Книга II

РЕЦЕНЗІЇ НА ПРАЦІ
МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО
(1915–1938)

Серія

ДОПОМІЖНІ МАТЕРІАЛИ:
ДОВІДНИКИ, ПОКАЖЧИКИ, АРХІВИ

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
“СВІТ”
2015

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення Державного комітету телебачення і радіомовлення
України за програмою “Українська книга” 2015 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядкування, передмова, коментарі: Віталій ТЕЛЬВАК
Переклад статей: з російської – Іван СВАРНИК, з польської – Віра РОМАНИШИН,
з німецької – Любов ЯНИШИНА, з чеської та англійської – Оксана БЛАШКІВ,
з італійської – Мар’яна МАРКЕВИЧ
Переклад висловів іншомовного походження – Мирослав ТРОФИМУК

Видавництво “Світ”

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-916-6 (Т. 46. Кн. II)

© Інститут української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України, 2015
© Тельвак В.В., передмова, 2015
© Видавництво “Світ”, дизайн та художнє
оформлення, 2015

**POGLĄDY HISTORYCZNE PROF. M. HRUSZEWSKIEGO
 “W KWESTJI UKRAIŃSKIEJ” W ŚWIETLE KRYTYKI
 NAUKOWEJ (Die ukrainische Frage in historischer Entwicklung von
 Prof. Michael Hruszewskyj, Professor an der Lemberger Universitat).
 W obronie dziejów Polski. Nap[isał] Dr. Czef. Skład główny w
 księgarni GEBETHNER i WOLF w Lublinie. Druk. “Estetyczna”
 I. Sliwickiej**

Союз визволення України на сторінках “Revue politique internationale” у 11 і 12 номерах видав уже друковану 1914 р. брошуру проф. Михайла Грушевського “Die ukrainische Frage in historischer Entwicklung”. Ця брошура є коротким зібранням його поглядів на історію України-Руси, які він ще раніше описав у праці “Історія України-Руси”, але тільки до козацтва включно. Тоді його праця зустріла слушну критику на сторінках “Kwartalnika Historycznego”* (який видавався у Львові).

Брошура проф. Грушевського набула особливого значення. Вона мала на меті ознайомити німецький світ з прагненнями українців до незалежності та довести — це її найважливіше завдання, — хоча невдале щодо подання матеріалу, що ідея незалежної України постійно жила в думках козацьких отаманів, хоча вони переходили від однієї сторони до іншої і, навпаки, щоби врешті-решт добровільно потонути в російській державності. Однак брошура проф. Грушевського, написана для закордону і видана під егідою Союзу, не ганьбила польський народ, як то чинять інші видання, хоча цілість побудована на неприязні до поляків. Таких брошур за останні роки було видано українцями-русинами багато, і вони заповнили ними книгарні Відня і провінції, щоб істинно по-американськи вплинути на загальні погляди. Про них складно писати, бо відгонять ненавистю до поляків, а полеміка виключена, оскільки автори під псевдонімами кидають в обличчя колонками.

Видавничий комітет розхвалює брошуру за “об’єктивність викладу” одним з руських учених, хоча Грушевському до об’єктивності далеко.

Насамперед уживання термінів “Україна”, “український” для ранніх часів є неправильним, тим паче для першого “циклу” історії Руси. Польська наука, як і закордонна, надалі повинні використовувати терміни “Русь” і “руський”, бо тільки ці терміни, а не “Україна”, “український”, мають своє історичне обґрунтування. Зрештою, сам автор у примітках на с. 10 нотує, що Руссю називали Київ та його околиці, що назва Руси “традиційна” (тобто давня) і сягає аж поза XV століття, тоді як слово “Україна”, яке рідко зустрічалось у джерелах, означало “Grenzmarken” (кордон) і не вживалось у значенні народу. Отож, якщо Київ з околицею був гніздом руського народу

і називався Руссю, доки сягає людська пам'ять, то легко дійти висновку, що необхідно залишатися при цій назві.

Уся брошура має свою точку зору, уникає тіней і підсилює світло. Тут не місце для полеміки з автором брошури і вказування на те, що він занедбав і не розглянув, а що точно пролило б більше світла на історію Руси. Все ж присвяtimo висновкам Грушевського декілька зауваг. Автор розповідає про потужність Галицько-Володимирської держави, в межах якої зосереджувалося життя “української” держави, перебільшує заслуги кн. Романа і забуває згадати про справжні заслуги Польщі у цій справі єдності, бо ж Романа на володимирський престол посадовив у краківському князівстві Казимир Справедливий, і завдяки польському втручання його призначили на Галицький престол. Вигнаний галицький князь Володимир виявився васалом Польщі, коли його підвела допомога Бели III, який захопив Галич і на престолі посадив свого сина Андрія. Про це все Грушевський замовчує, бо це могло б зміцнити претензії Польщі до Галицької Руси, проте він, здається, забуває, що ці претензії ведуть відлік не лише від часу відновлення впливу на західному пограниччі Руси, а йдуть далі й сягають глибше.

Ще сам хронік найдавнішої Руси, Нестор, у записі від 981 р., а також від 1031 занотовує, що Володимир Київський “зайняв” Червенські городи, а оскільки “зайняв”, то вони перед цим не були його власністю. У X столітті не було ані поляків, ані русинів, ця територія була у володінні П'ястів або Рюриковичів, і саме Рюриковичі вважали цю пограничну територію спірною. Той сам Нестор називає народ, що жив біля Карпат і на який у 982 р. пішов Володимир Великий, — хорватами. Про це все Грушевський замовчує, бо навіщо німцям знати про обґрунтовані претензії поляків до галицько-володимирської Руси, тобто до теперішньої Східної Галичини і Холмщини.

Нехай цей незначний приклад послужить доказом того, наскільки вправно автор оминає історичну правду, нахвалений у вступі: “mit seiner objektiv geschriebenen Skizze” (с. 4, р. 9 і 10 знизу) за свій об'єктивно написаний нарис.

На 13 сторінці автор подає, а видавничий комітет з політичною метою зазначає шрифтом урозрядку, що візантійські впливи у Галицько-Володимирській державі нейтралізувала культура Заходу, яка йшла з Німеччини. Розхвалена об'єктивність мала б нагадати авторові про велику заслугу Польщі у цьому. Оскільки вже за часів Болеслава Хороброго св. Бруно, висвячений на місіонерського архієпископа, з дозволу Курії діяв на Русі і дозволив “запрягтися” у політику Болеслава Хороброго, яка після Будишинського миру була в інтересах цесаря Генріха II; оскільки польські королі й князі, починаючи від Болеслава Хороброго, допомагали руським князям у їх постійній боротьбі за Київський, а згодом за Галицько-воло-

димирський престол. А коли не стало онуків Данила і спадкоємцем став польський король Казимир Великий, то не було “підірвано” значення бояр та міського патриціату, як на це скаржитья автор у 3 і 4 рядках на 12 сторінці, бо не хто інший, як руський боярин Дмитро Дедько, керував на Русі в ім’я короля. І тільки Людовик Угорський зменшив свободу бояр і міст, полегшив місіонерську діяльність для римо-католицького костелу на Русі, дозволяючи організовуватися римському костелу, нейтралізував лише вплив візантійської культури і наближував русинів до культури заходу; якби не було цієї місіонерської діяльності, то не було б культурних розбіжностей між Східною Руссю, яка сьогодні називає себе Росією, та Західною Руссю, яка еманіпується на Україну!

Казимир Великий, Владислав Ягайло та інші Ягеллони поважали народну православну церкву русинів, а згідно з обов’язковою у державі Ягеллонів релігійною толеранцією, оберігали також свободу римського костелу на Русі. Це лише початок жалів Грушевського. Ідемо далі. За часів Ягеллонів ще не було польсько-руської ненависті, бо і руський поет Тарас Шевченко початком цієї боротьби вважає XVII століття, — а Грушевський вже на початку руської історії бачить ненависть, яка з віками зростає, і вважає її засадничим тоном руської душі. Згідно з Грушевським, поляк був не тільки іноземцем, а й гнобителем Руси, паном, визискувачем, ворогом, нищителем віри. Автор не досягне історичної правди таким твердженням, це фальшива основа для його праці; історію польсько-руських відносин наповнює не тільки антагонізм і боротьба. Доповненням до Городельської унії був гродський акт від 1434 р., силою якого литовська шляхта прийняла руську шляхту до своїх гербів, незважаючи на їх визнання, — це були найшляхетніші доповнення Городельської унії, вищі за поняття століття! Також Червона Русь у 1434 р. була зрівняна у правах з іншими країнами, було впроваджено польський устрій, а руські дигнітарії разом з польськими засідали у Коронній польській раді. Це була найгостріша зброя, якою було поборено Свидригайла, зламано опозицію литовських кровних князів, останній з яких покладався на литовських русинів. Руські аристократи, — про опозицію яких щодо нового курсу пише автор, вбачаючи в їхньому опорі живу думку незалежної Руси, ще гірше, України, — відмовилися від опозиції, а, зрівняні у правах, брали завзяту участь у державних справах. Таким чином, завмерла думка про незалежну Русь. Михайло Глинський, зросійщений татарин, не може вважатися представником руської незалежності, бо він не мав підтримки руського рицарства і зрадив руську справу на користь православної Росії, він мав тільки особисту ціль, за ним не став увесь народ, вірний польсько-литовсько-руській династії Ягеллонів, зрештою, він не був “українцем”, а білорусом — а білоруси є окремим народом.

XV століття у всій Європі є століттям централізації, це характеризує Францію часів Людовика XI, Польщу часів Казимира Ягеллончика I і Росію часів Івана III. Залишається фактом те, що державні організми, республіки підпорядковувалися плинові часу, руські територіальні князі були поневолені Іваном Московським, — зникли Новгородська республіка і Псковське князівство, вже у XV столітті не було місця для політики територіальних руських князів, і не було вже іншого шляху для Руси, як або приєднатися до культури Заходу, зближуючись з Польщею, або повернутися до Росії, спорідненої релігією, але вже упродовж трьох років відокремленої від північно-східної частини Руси Володимирів і Ярославів.

У розділі під назвою “Відродження України у XVI і XVII ст. і т.д.” автор скаржиться (с. 17, рядки 12–16) дослівно: “Die orthodoxe Kirche, die in damangen Verhältnissen die Nation vertrat — ist in eine Abhängigkeit von der ihr und dem Volke abgeneigten, oder gar feindselig gesinnten Regierung greeaten und befand sich infolge dessen in einem krisenhaften Zustand der Auflösung” — (Православна церква, яка у тогочасних взаєминах захищала народ — потрапила у залежність найгіршого або навіть ворожого їй народу й уряду, і в результаті цього опинилася у кризовій ситуації занепаду) — що зовсім не відповідає правді: 1) східна церква, до якої належала також Русь, ніколи не визволилася від світської влади, і через це не мала такої організованості та єдності, як католицька, і тому не могла своєю опікою огорнути русинів Речі Посполитої; 2) руська церква, київський митрополит якої від 1308 до 1438 р. резидував у Москві, в межах Речі Посполитої управлялася самостійно, а уряд Речі Посполитої не втручався у її справи. Підставою її функціонування була книга прав “Номоканон” і так званий “Сувій Ярославичів”, а також привілеї польських королів. Причиною занепаду народної церкви русинів була відсутність семінарій, тому духовенство було майже неосвіченим. Більше того, до руської церкви проникли надуживання заможних панів, міщан і церковних братств, які (йдеться про останніх) автор вважає (с. 18, ряд. 7) відродителями церкви і народу, і які узурпували собі право контролю! І саме через ці причини східна церква на Русі не виконала почесного завдання, а занепад релігії і моральності був великим і всезагальним. Від початку Унії Литви з Польщею також намагалися поєднати руську церкву з римською за допомогою церковної унії. Насправді здійснив це Флорентійський собор, який поєднав усю грецьку церкву з Римом, але ця надзвичайної ваги справа занепадала для загального католицького костелу, а піднесена опікою Риму моральність і релігійність руського духовенства знизилася через московську пропаганду і реформацію, яка ослабила інтенсивність католицького життя не тільки на Русі, але й в усій Речі Посполитій. Думка про унію жила в умах найвидатніших русинів, як, напр., київського митрополита Михайла Рагози, володимирського

єпископа Іпатія Потія, луцького єпископа Кирила Терлецького та ін., а на синоді у Бресті Литовському прийнято акт Унії 1595 р. Подія вікопомного значення наблизила русинів до культури Заходу і нейтралізувала впливи Візантії, і, що найважливіше, впливи Москви.

Декілька сторінок у своїй брошурі Грушевський присвячує козацтву, простежуючи в його бунтах відродження ідеї незалежної України; старанно затирає видимі недоліки, а ідейну сторону, яка ледве прочитується, підносить до рівня великого історичного “здвигу”. Річ Посполита намагалася обмежити сваволю козаків, і все, що у цьому напрямку робилося, не виходило поза межі поведінки у західних країнах, жоден уряд не терпів би наймання козаків як своїх підданих до інших держав та напади на турків, тим більше, що через їх сваволю страждала також Русь від татарських нападів. У міру того як просувалася колонізація і культура Заходу на Україні, стан “*bellum omnium contra omnes*” [війна усіх проти всіх] мусив припинитися. Сільське населення, окрім воєнної готовності, до цього часу не знало там майже жодних обов’язків перед державою і почало потрапляти у залежність руських магнатів. Кріпацтво селянина не відрізнялося там від укладів у західних країнах, і не можна відповідальним за це робити тільки минуле Польщі, — це був дух часу, коли існували нерівні права, а рівність і незалежність людини є досягненнями ХІХ століття. Причетною до незадоволення була також справа східної релігії, якою зуміли зацікавити козаків, зрештою, байдужих до віри і до будь-яких інших визнань. І бунти, завжди позбавлені національних рис, вирости до рівня соціально-релігійного руху, до революції, спрямованої проти шляхти, єзуїтів і євреїв, а не проти короля і Речі Посполитої.

На чолі найбільшого бунту став шляхтич, син переселенця з Мазовща, Богдан Хмельницький; особиста кривда кинула його в руки найгірших ворогів козацтва — татар, з якими нарешті уклав союз, а козацькій справі надав цілком іншого характеру. Хмельницький неправомірно уклав угоду з татарами, а воюючи з Польщею, остаточно запродав Україну Москві і надаремно пролив кров. У двох війнах з Польщею Хмельницький виборов Україні почесний Зборівський договір, але сам, перебуваючи під загрозою бунту, порушив його і розпочав нову війну, однак був розбитий під Берестечком і разом з ханом зійшов з поля бою. Хмельницький розпочав війну з Польщею через особисті інтереси і намагався її закінчити також особистими інтересами. Під верховенством Порти він прагнув поєднати у своєму роді Україну з Молдовою, але український народ розкрив його самолюбні наміри і великий козак втратив його довіру, а семигородський і волоський князі під загрозою зміцнення Молдови самі подалися до Польщі по допомогу. Коли після жванецької облоги Яна Казимира за плечами Хмельницького було підписано перемир’я з татарами, він піддався Олексію, царю Росії, якого

просив, щоб він зволів прийняти його “під високу Свою руку”, у “вічне холопство”. Сам автор на с. 21, абз. 2, описуючи умови цього підпорядкування України, зазначає: “Die Artikel wurden in Eile, ohne allseitige und reife Ueberlegung der Sache verfasst, so dass viele Fragen unaufgeklärt blieben...” (Статті укладено з поспіхом, без глибоких роздумів, тому багато питань залишилися не з’ясованими). Тільки українські вчені вбачають у договорі з Росією персональну угоду русинів з росіянами, однак цар не затвердив договору зі своїми новими “підданими”, а якщо й надав певні свободи у так званій Переяславській угоді, то лише як акт своєї ласки. Шкода, що автор, говорячи про статті угоди, не згадав, до якої кількості Хмельницькому дозволяється утримувати військо, чи вона суттєво перебільшувала кількість реєстрових козаків зі Зборівського договору. Чому автор не згадує про цей Зборівський договір, хоча і він давав права козакам і забезпечував незалежність східної церкви, але багато пише про статті угоди з Росією? Відомо, що наступник Хмельницького, Іван Виговський піддався Польщі і підписав з нею Гадяцький договір, силою якого козацтву надали подібні взаємини з Короною, у яких була Литва. Договір справедливий і відповідає принципам Литовсько-польської унії, міг погодити Русь з Польщею і Литвою, а автор не має рації, якщо заперечує старання Польщі у дотриманні цього договору. Однак через нього Польща вела переможну війну з Росією, хоча була, на думку автора, “stark geschwächt”, сильно ослабленою (с. 24, абз. 3). Конотоп, Ляховичі і російська капітуляція під Чудновим — це перемоги польської армії над москалями власне як захист Гадяцького договору! Сам Дорошенко, гетьман правобережних козаків, вибив зброю з рук Польщі і змарнував плоди переможної кампанії через підпорядкування Туреччині. Через загрозу з боку Порти Польща підписала перемир’я з Росією в Андрусові. І було розірвано Гадяцький договір, ліквідовано рукою козацького гетьмана, а Україна була поділена між Польщею та Росією. Після дволітніх пошуків щастя у турків Дорошенко знову піддався Речі Посполитій у 1667 р.

Після Дорошенка було ще три незалежні козацькі гетьмани. Забезпечивши собі володіння цим краєм, Росія всупереч обіцянці запроваджувала свої порядки і зменшувала лави вільних козаків, створюючи власні і розташовуючи залоги. Самі гетьмани та козаки допомогли урядові у запровадженні панщини серед сільського населення! Це раз Іван Мазепа спробував щастя під боком Кароля XII і був у згоді з Польщею, однак полтавська поразка Кароля XII зруйнувала також його наміри. Цей обережний гетьман майбутнє народу бачив в унії з Польщею! Грушевський про це порозуміння Мазепи з Польщею взагалі не пише!

Тим часом руське козацтво, деморалізоване політикою російського уряду, не перестало впливати на польську Україну, зокрема в монастирях

дизунітів поширювалася пропаганда релігійної ненависті до католицизму й унії, але не було виступів проти Росії, яка відібрала автономію руській церкві і утвердилася на українській землі. Збиралися темні маси збройних фанатиків або простих злодіїв, які під виглядом оборони віри вбивали і грабували в польській Україні спокійних колоністів, уніатів й усіх, хто визнавав іншу віру. Цей сумний період “козацтва” називають “Гайдамаччиною”, або “Коліївщиною”. Проф. Грушевський не поділився інформацією з цього періоду історії України з німецьким народом, для якого ця праця написана, а приховав правду і закрит тині!

Автор скаржитесь на Росію (с. 31, абз. 3), що вона не підтримувала Київську академію, а потім навіть зліквідувала її, у такий спосіб легко русифікуючи вищі класи народу; згадує про її розквіт за часів славних дій козацтва, але не подає жодних імен мужів науки, які б слугували доказом того, що в ті роки згасала свіча української науки у Києві! Об’єктивізм історика вимагав би згадати ще під час опису Гадяцького договору про те, що саме Польща визнала необхідність вищої школи в Україні і погодилася на створення Академії у Батурині, — Грушевський не зробив цього, бо надав би новий доказ того, що політичний розум вимагав ушанувати гадяцькі положення.

Крок Дорошенка поділив Україну, а епілог козацької трагедії розігрувався вже у Росії. Козацькі війни не визволили народ з кріпацтва, через що він (народ) тягнувся до козаків, сам Хмельницький не думав про це, а козаки боролися тільки за свою власну свободу, а не руського народу.

Автор найбільше скаржитесь (с. 32) на утиск народної церкви русинів з боку Росії через її патріарше підпорядкування Москві. Народна релігія русинів істотно не змінилася. Однак від 1308 до 1458 року руська церква була залежною від київського митрополита, який мав резиденцію у Москві. І тільки Флорентійська унія назавжди від’єднала київську митрополію від московської, а опіка польських королів, які через суто державні наміри прагнули незалежності ієрархії руської церкви від московської, і, зрештою, декрет Пія II від 1458 року розділив спільну до цього часу церкву русинів і москалів. Разом із розірванням церковної спільності було розірвано останню нитку спільного минулого, а саме росіяни прагнули зв’язати цю нитку релігійного побратимства — а козаки не сердилися занадто; у сучасних джерелах не можна вчитати про те, щоб вони були дуже незадоволеними, натомість на польській Україні вони розвинули по монастирях дизунітів релігійну ненависть до католицизму й унії, яка, попри все, насправді відділяла русинів від Росії.

Поділ Польщі віддав частину польських земель Австрії у момент найбільшої моральної депресії, під час маршу чужих військ, переслідування конфедератів, під час голоду та хвороб, і тільки для русинів — на думку автора — сходила ранкова зоря світлого майбутнього. Епоха поділів Польщі

та окупації Галичини належить до минулого, тому можна споглядати на неї без упереджень і безпосередньо. Пишучи про ті часи, автор перебуває на інших позиціях. За часів Польщі аж до останніх днів її незалежності народною церквою русинів була православна церква, а на початку австрійського правління у Галичині народною церквою стала греко-католицька; стосовно доби Ягеллонської Польщі, або виборних королів, багато скаржився на “переслідування” народної православної релігії, а тепер, після окупації, народною релігією стала греко-католицька. Спочатку уряд не міг погодитися зі шляхтою і духовенством, отими на той час єдиними представниками імені Польщі до Конституції 3 травня, і тому висунув інший чинник, новий стан, тобто народ, чужий йому за духом, думками і мовою; отож селян було взято під особливу опіку.

Більшість руського народу була селянами, а русин пограбовано “інтелігенцією”, як це сміє стверджувати автор, але історична правда вимагає пояснити у цьому місці те, що ці вищі верстви русинів підпорядкувалися вищій культурі добровільно й свідомо, і ніхто краще за автора не міг засвідчити культурну працю Польщі! Отож, зміна відношення хлопа до пана полягала у так званому “*ruthenenfreundliche Strömung in der Politik der Regierung*” (приятний напрям у політиці уряду до русинів). Шкода, що автор не придивився ближче до цієї тактичної поведінки уряду: що кокетування уряду йшло не в національному напрямку, а у становому! А коли уряд підтвердив усі привілеї шляхти й зрівняв її зі шляхтою в інших країнах, а духовенство обдарував повною довірою, то зникло протиставлення селян шляхті та зблід світанок надії для русинів!

Поділ Польщі велику частину Речі Посполитої віддав Росії, а саме Волинь, Поділля і частину Київщини. Сам автор визнає, що доля русинів у цих краях погіршилася. Оминаючи відносини панщини, набагато суворіші й складніші, необхідно доповнити, що поділ позбавив цих земель плодів благодійної Конституції 3 травня, і що найважливіше — Росія порушила основи церковної унії, незважаючи на гарантії, декларовані у трактатах поділу. Агітація на користь православ'я відірвала значну частину населення Волині, Поділля і України від греко-католицької церкви русинів, яка, — як сам автор визнає, але шкода, що тільки стосовно австрійських часів, — стала народною церквою русинів, тим самим було серйозно порушено національну окремішність українців, що вироблялася упродовж багатьох років. Факт, що так легко і так масово руський народ переходив на православну віру, і що багато духовенства відрікалося від “націоналізованої” греко-католицької релігії, доводить, наскільки низьким було національне усвідомлення русинів, релігія яких охоплювала майже весь спектр культурного життя.

Досить чітко накреслює автор (с. 41) історію Братства св. Кирила і Мефодія, яке мало бути у Києві осередком українського руху в середині

XX століття. Однак воно прагнуло не політичної незалежності України, а федерації з Росією під її домінуванням. Цей рух не мав офіційного характеру, а був заколотним, одним із багатьох, які в ті часи вели до децентралізації Російської держави; угруповання такого ж покрою, як і члени Тов[ариства] св. Кирила і Мефодія, називалися слов'янофільськими.

Окрім таких угруповань Росія мала також угруповання староруських бояр, які бачили в Росії з часів Петра Великого “тепличу цивілізацію”, і нарешті, третє угруповання, за часів Миколи I, — опозиційне, ними були так звані “західники”, тобто прихильники перетворення Росії за західною модою. За часів Олександра II опозиція піднесла голову, сам цар прагнув зміни державних, економічних, соціальних та духовних відносин Росії. Однак коли відбулися відомі події 1863 р. у Польщі, то вони принесли із собою не тільки зміну поглядів не на користь поляків, але й гірко відобразилися на населенні Волині й Поділля, де і руське населення симпатизувало вільному рухові поляків. Автор про це не писав, бо це зруйнувало б основу його праці — що “тільки” неповага русинів поляками наповнює історію.

У двох останніх розділах Грушевський порушує відомі актуальні проблеми і дотягує їх аж до часів світової війни, як на Україні, так і у Східній Галичині. Особливо, описуючи прагнення русинів, не “науково” преюдиціонує автор справу руського, recte [тобто] українського університету у Львові, і зовсім смішно, коли закидає центральному уряду, що завдяки йому розвинувся русофільський рух у Східній Галичині: «Aus der Psychologie der Verzweiflung an der Möglichkeit eines selbständigen Emporkommens schiessenzum Schluss sie Kelme der “russofilen” Strömung under den Rutenen empor» (З психології розпачу щодо можливості самостійного відродження виникали у русинів зародки русофільського руху). У цьому місці для цілісності образу необхідно доповнити, що так звані галицькі русофіли перебували на таких же позиціях, що і їхні брати у 40-х і 50-х роках минулого століття у товаристві “Кирила і Мефодія” в Києві. І одні, і другі свої надії базували на національній спорідненості.

Зрозумілим є риторичний жест представників українців у галицькому сеймі чи парламенті, коли уряди в Галичині останньої доби називають “polnische Schlachcicen-Herrschaft” [пануванням польської шляхти], але історик повинен знати ранковський принцип писання історії — “wie es gewesen” [як це було], а також професор, який тримає свою руку на політичному житті українського народу, повинен знати, що у польському суспільстві настала демократизація, що консервативні угруповання у країні, згідно з інтересами народу, поділилися владою, що називання “regime” [режиму] поляків у Галичині “Schlachcicen-Herrschaft” не відповідає історичній правді.

Присвячуючи ці декілька зауваг брошурі Грушевського, ми оминули дрібніші факти, на які не було згоди, і вже зовсім не полемізували з

висновками “сумнівної природи”, як, скажімо, та спеціальна місія “українського” аристократа гр[афа] Капніста 1791 р. у Берліні, з метою забезпечити “козакам допомогу в разі повстання проти російського тиранства і правління Потьомкіна”. Здається, що вся ця розповідь автора — це спроба показати того, що і в минулому, під час важкого політичного пригноблення, русини зверталися до Берліна. На цьому зупиняємося, хоча можна ще багато заперечити, багато з’ясувати і дописати, але припускаємо, що достатньо буде тієї жменьки зауваг, щоби про історичні висновки Грушевського — з дрібними змінами, у різних мовах для різних народів, написаних “ad captandam benevolentiam” [щоб здобути прихильність] — склалося таке враження, на яке заслуговує брошура!

На початку ХХ ст. М.Грушевського та М.Могилянського поєднували товариські взаємини, про що свідчить їхнє листування. Останній навіть відпочивав на його дачі у Криворівні. Співпрацюючи з російськими періодичними виданнями, зокрема з петербурзькою газетою “Речь” (орган партії кадетів), М.Могилянський неодноразово, з метою популяризації, рецензував праці львівського колеги, нерідко інформуючи його у листах про появу своїх оглядів. Зокрема, напередодні Першої світової війни М.Могилянський звернувся з характерною пропозицією до М.Грушевського: «Коли є щось нове, на що варто дати рецензію до “Речи”, нехай сюди надішлють. Якось знайду хвилинку перечитати, та дати рецензію» (Мицик Ю., Денис В. Листи М.Могилянського до М.Грушевського // Сіверянський літопис. — 1999. — № 5 (29). — С. 117).

М.Могилянський, як і деякі інші представники української інтелігенції, не сприйняв повернення М.Грушевського з еміграції та його зближення з представниками більшовицького уряду в Україні, вважаючи це зрадою національних інтересів. Своє тогочасне ставлення до М.Грушевського він висловив у художній манері в новелі “Вбивство. Сон”, надрукованій у 1924 р. в харківському журналі “Червоний шлях”. Героєві новели сниться сон, що людина, яку він обожнював і вважав за народного трибуна, зробила негідний для свого становища вчинок, і він її вбиває. Сучасники, втім і М.Грушевський, впізнали у цій людині колишнього голову Центральної Ради. Своїм обуренням М.Грушевський поділився з представниками влади. Внаслідок проведеного слідства М.Могилянському було заборонено друкуватися в радянській періодиці. Див. докл.: Полонська-Василенко Н. Київ часів М.Зерова й П.Филиповича // Безсмертні: збірник спогадів про М.Зерова, П.Филиповича і М.Драй-Хмару. — Мюнхен: Ін-т літератури ім. Михайла Ореста, 1963. — С. 242—243; Полонська-Василенко Н. Михайло Михайлович Могилянський // Полонська-Василенко Н. Спогади / Упоряд. В.Шевчука. — К., 2011. — С. 492—501.

С. 9 Цю працю перервала війна 1914 року. Повернутися на батьківщину зі своєї дачі в Карпатах Грушевський зміг лише в листопаді обхідним шляхом, але й на батьківщині “незалежні обставини” поставили нездоланні перепони спокійному продовженню наукової праці. Після різноманітних злигоднів і переїздів з Києва в Симбірськ, із Симбірська – в Казань лише в найостанніший час Грушевський отримав можливість оселитися в Москві... — М.Могилянський завуальовано змальовує поневіряння М.Грушевського під час Першої світової війни і заслання.

Poglądy historyczne Prof. M.Hruszewskiego “w kwestji ukraińskiej” w świetle krytyki naukowej. (Die ukrainische Frage in historischer Entwicklung von Prof. Michael Hruszewskyj, Professor an der Lemberger Universität). W obronie dziejów Polski. Nap. Dr. Czef. Skład główny w księgarni GEBETHNER i WOLF w Lublinie. Druk. “Estetyczna” I.Sliwickiej.

Подається за першодруком у перекладі В.Романишин.

Франкевич (Frankiewicz) Чеслав (1887–1933) — польський історик, дослідник поморських міст. Навчався у Львівському університеті (докторат 1912 р.). Вчитель у Жешуві, директор гімназії у Гнезно (1920–1924) і чоловічої гімназії у Хелмні

(1926–1933). Автор історичних монографій про Гданськ, Торунь, Бидгошч та інші поморські міста у монографічній серії “Dzieje miast Rzeczypospolitej Polskiej” (т. 2–4, 1930). Основні праці: “Działania wojenne w Wielkopolsce w roku” (ч. 1–2, 1926), “Historia Pomorza w zarysie” (1927).

Видозмінений і скорочений варіант рецензії на працю М.Грушевського “Die ukrainische Frage in historischer Entwicklung” Ч.Франкевич також опублікував на сторінках “Kwartalnika Historycznego”: Frankiewicz Cz.: Die ukrainische in historischer Entwicklung von Michael Hruszewskij. Wien, 1915 // Kwartalnik Historyczny. — Lwów, 1917. — R. XXXI. — Zeszyt 1–2. — S. 174–177.

с. 10 Тоді його праця зустріла слушну критику на сторінках “Kwartalnika Historycznego”... — докл. на цю тему див.: Тельвак В. Українська історична наука на сторінках часопису “Kwartalnik Historyczny” // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. Tom III. Pod redakcją J.Maternickiego, L.Zaszkilniaka. — Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005. — S. 245–256; Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в польській історіографії (кінець XIX–XX ст.) // Укр. істор. журн. — 2006. — № 5. — С. 67–82.

Geschichte der Ukraine. Von Michael Gruschewski. Teil I. Lemberg, 1916. Verlag des “Bundes zur Befreiung der Ukraine”. In Kommission bei M.Frid, Wien. Preis 6 K.

Уперше опубліковано в: Streffleurs Militarblatt. — Wien, 1916. — № 51 (23 Dezember). — S. 2–3. Підпис: Dr. M. v. Landwehr, Teschen.

Подається за першодруком у перекладі Л.Янишиної.

В українських колах рецензія на працю М.Грушевського в “Streffleurs Militarblatt” була відзначена як свідчення зацікавленості українською справою в урядових віденських колах, адже часопис вважався напівофіційним органом військового міністерства. Див. докл.: Про німецьку історію України М.Грушевського // Вістник СВУ. — Відень, 1916. — Ч. 135. — С. 78–79.

с. 21 Це переклад книги, що вийшла в 1904 році в Петербурзі і в 1911 році була третє перевидана... — йдеться про працю М. Грушевського “Очерк истории украинского народа”.

Проф. Грушевський про ставлення Польщі до Руси.

Уперше опубліковано в: Rok Polski. Czasopismo poświęcone zagadnieniom życia narodowego. — 1917. — № 3. — S. 49–57. Підпис: T.Grabowski.

Подається за першодруком у перекладі В.Романишин.

Грабовський (Grabowski) Тадеуш (1871–1960) — польський історик і теоретик літератури. Вивчав польську філологію та романістику у Ягеллонському університеті (докторат — 1900 р., габілітація — 1901 р.), а також мовознавство у Парижі. Надзвичайний професор Ягеллонського університету (1909–1919), звичайний професор Познанського університету (1919–1939 та 1945–1950); викладав на університетах у Празі та Парижі (1923–1925), а під час Другої світової війни — на таємних університетських курсах у Познані. Член Краківської академії наук (1909), Польської

ЗМІСТ

с. текстів с. ком.

<i>В.Тельвак</i> . МІЖ ІСТОРІЄЮ ТА ПОЛІТИКОЮ: РЕЦЕПЦІЯ ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ПІСЛЯ 1914 РОКУ	V	
Волох С.: Український народ в его прошлом и настоящем. Том I. ...	1	413
<i>П.С[тебницький]</i> : Український народ в его прошлом и настоящем. Том I. ...	3	414
<i>Струве Петро</i> : 1. Український народ в его прошлом и настоящем...	5	415
<i>Могилянський Мих.</i> : Михайло Грушевський. Історія України-Руси. Т. VIII ...	9	416
<i>Dr. Czeł [Ч.Франкевич]</i> . Poglądy historyczne Prof. M.Hruszewskiego w "kwestii ukraińskiej" w świetle krytyki naukowej	10	417
<i>Д-р М.ф.Ляндвер</i> . Geschichte der Ukraine. Von Michael Gruschewski.	20	418
<i>Гравовський Т.</i> Проф. Грушевський про ставлення Польщі до Руси...	23	418
<i>Редакція</i> : Ілюстрована історія України. Написав Михайло Грушевський...	30	419
<i>Волох С.</i> : Мих. Грушевський. Якої ми хочемо автономії і федерації...	32	419
<i>Дубровський В.</i> : Мих. Грушевський. Переяславська умова України	34	419
<i>Новенко Мод.</i> : Переяславська умова України з Москвою 1654 року....	36	420
Мих. Грушевський. Всесвітня історія в короткім огляді — частина перша....	38	420
<i>Зеров М.</i> : Мих. Грушевський. Всесвітня історія в короткім огляді. Частина I, друге видання.... Частина II....	39	421
<i>Зеров М.</i> : Мих. Грушевський. Всесвітня історія в короткім огляді. Частина третя....	41	421
<i>Сагарда М.</i> : Мих. Грушевський. Всесвітня історія в короткім огляді. Частина шоста....	43	421
<i>Лоський К.</i> : М.Грушевський. Всесвітня історія в короткім огляді. Частина перша, друга, третя....	46	422
<i>Лоський К.</i> : М.Грушевський. Всесвітня історія в короткім огляді. Частина четверта....	49	422
<i>Страшкевич В.</i> : Мих. Грушевський. Sub divo....	51	423
<i>Садовський М.</i> : Мих. Грушевський. Хмельницький в Переяславі....	53	423
<i>Н.В.</i> : Чеський переклад праці проф. М.Грушевського "Про старі часи на Україні"	54	424
<i>О.Г[рушевський]</i> : Мих. Грушевський. Студії з економічної історії України...	56	424
<i>Ф.А.Голдер</i> : Geschichte der Ukraine. Teil I....	57	425
<i>Данилевич В.</i> : М.Грушевський. Старинна історія...	59	426
<i>Дорошкевич Ол.</i> : Мих. Грушевський. Звідки пішло українство і до чого воно йде; Його ж. Якої ми хочемо автономії і федерації; Його ж. Вільна Україна, статі з останніх днів; Його ж. Українська Центральна рада й її універсал... 61		427

<i>Н[ікола] Ф[еста]:</i> М. Hruchevsky. Abrègè de L'histoire de L'Ukraine.... . 63	427
<i>Антонович Д.:</i> М. Грушевський: Всесвітня історія... . 64	428
<i>Антонович Д.:</i> М. Грушевський: Ілюстрована історія України...; Історія України...; Про старі часи на Україні... . 66	429
<i>Дорошенко Д.:</i> М. Грушевський: Ілюстрована історія України... . 68	430
<i>Мицюк О.:</i> М. Грушевський. З починків укр. соціалістичного руху... . 70	431
<i>Дорошенко Вол.:</i> Микола Аркас. Історія України... Михайло Грушевський. Ілюстрована історія України... . 72	432
<i>Крип'якевич І.:</i> М. Грушевський. Хмельниччина в розцвіті (1648–1650)... . 74	433
<i>Яворський М.:</i> Мих. Грушевський. Початки громадянства... . 76	434
<i>Д-р Мечислав Гавлік:</i> Hruszewskij M.: Chmelnyuczczyna w rozcwiti... . 78	435
<i>Дорошенко Вол.:</i> Михайло Грушевський. Історія української літератури. Том I (Частина I, книги: 1, 2 і 3)... . 93	435
<i>Єфремов С.:</i> М. Грушевський. З починів українського соціалістичного руху... . 97	436
<i>Річицький А.</i> Як Грушевський “виправляє” Енгельса... . 100	437
<i>Сумцов М.:</i> Мих. Грушевський. Початки громадянства... . 109	438
Михайло Грушевський. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці... . 112	439
Михайло Грушевський. Про старі часи на Україні. Коротка історія України... 113	439
<i>Василенко М.:</i> Грушевський М. Історія України-Руси. Том VIII, частина I, II, III... . 115	439
<i>М.Ш[аповал]:</i> Михайло Грушевський. З історії релігійної думки на Україні... . 126	440
<i>Ишак А. Др. О.</i> Михайло Грушевський і його історія релігійної думки на Україні... . 127	441
<i>Свенціцький І.:</i> Три історії української літератури... . 135	443
<i>Перетц В.:</i> Михайло Грушевський. Історія української літератури... . 140	443
<i>Камінський В.:</i> Михайло Грушевський. Історія Української літератури. Томи. I–IV... . 147	444
<i>Марковський М.:</i> Грушевський М. Історія української літератури. Том IV... . 152	445
<i>Марковський М.:</i> Грушевський М. Історія української літератури. Том п'ятий... . 155	446
<i>Брікнер А.:</i> Hruševskij M. Istorija ukraїnskoї literatury... . 160	446
<i>Харват В.:</i> Михайло Грушевський: Впливи чеського національного руху XIV–XV вв. в українськiм життiю... . 169	447
<i>Ф.С.:</i> Грушевський Михайло. З історії релігійної думки на Україні... . 171	447
<i>Якубовський Ф.:</i> М. Грушевський. Під зорями... . 174	448
<i>Мірчук І.:</i> M.uchajlo Hruševskij. Z istorji religijnoji dumky na Ukraїni... . 179	448
<i>Абрамович Д.:</i> Грушевський М. Історія української літератури... . 180	449

<i>Б.Р.</i> : Михайло Грушевський. Під зорями...	185	450
<i>Зеров М.</i> : Михайло Грушевський. Під зорями...	186	450
<i>М.З.</i> : Михайло Грушевський. Історія України-Руси. Тому дев'ятого...	189	450
<i>Новицький В.</i> : Академік М.С.Грушевський. Чернігів і Сіверщина в українській історії...	192	450
<i>Ястребов Ф.</i> Тому дев'ятого перша половина...	193	451
<i>Наріжний С.</i> : М.Грушевський. Історія України-Руси. Тому дев'ятого...	224	452
<i>Бідло Я.</i> : Мучајло Нрушевс'куј, Istorija Ukraїny-Rusy. Tomu devjatoho...	226	452
<i>М.Г.</i> Розквіт та занепад (М.Нрушевс'куј: Geschichte der Ukraine)...	237	453
<i>Z.Ž-a.</i> : Hruszewskij Mучајло. Istorija Ukraїny-Rusy, t. IX, cz. II...	240	453
<i>Герасимчук В.</i> З нагоди появи IX тому "Історії України-Руси" М.Грушевського...	241	453
<i>Рубач М.А.</i> Буржуазно-куркульська націоналістична ідеологія під машкарою демократії "трудового народу"	246	455
<i>Копержинський К.</i> Формалізм-естетизм на послугах національ-фашизму.	304	456
<i>Турська Г.</i> : Grušewskij M.S. O tak nazywajemoj "Lwowskoj letopisi"	320	457
<i>Кравченко І.</i> Фашистські концепції Грушевського і його школи...	322	458
<i>Ястребов Ф.</i> Націонал-фашистська концепція селянської війни 1648 року на Україні...	357	459
<i>Г.Т[urska]</i> : Grušewskij M.S. Samowidec Ruiny i jego pozdniejšie otraženija...	408	459
<i>Белецький А.И.</i> Академік М.Грушевський. Історія української літератури...	409	459
КОМЕНТАРІ	413	
ПЕРЕЛІК РЕЦЕНЗІЙ НА ПРАЦІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО (1915–1938)	461	
ПОКАЖЧИК ІМЕН	473	

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 46. Книга II

РЕЦЕНЗІЇ НА ПРАЦІ
МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО
(1915–1938)

Серія “Допоміжні матеріали: довідники, покажчики, архіви”

Редактор	<i>Е.Главацька</i>
Художнє оформлення	<i>С.Іванов</i>
Технічний редактор	<i>І.Сімонова</i>
Коректор	<i>О.Тростянчин</i>

Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Асадему. Офс. друк. Ум. друк. арк. 41,47.
Обл.-вид. арк. 36,0. Тираж 5000 пр. Зам. 46-15

Державне підприємство
“Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 4826 від 31.12.2014
www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк на ПрАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас” КП ДАК “Укрвидавполіграфія”
79005 м. Львів, вул. Зелена, 20
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК 1110 від 08.11.2002 р.

Г 91 **Грушевський М.С.**
Твори: У 50 т. / редкол.: П. Сохань, Г. Папакін, І. Гирич та ін. —
Львів : Світ, 2002 —.

Т. 46. Кн. II : Рецензії на праці Михайла Грушевського (1915—1938) /
упор. В. Тельвак. — 2015. — 512 с. — (Серія “Допоміжні матеріали: довід-
ники, покажчики, архіви”).

ISBN 978-966-603-223-5;

ISBN 978-966-603-916-6 (Т. 46. Кн. II)

Том містить рецензії на праці вченого авторства визначних українських, поль-
ських, російських, німецьких та ін. істориків. Ці публікації дозволяють реконстру-
ювати полеміку, котра точилася довкола історіографічних ідей М.Грушевського в
науці його часу. Завдяки своїй жанровій специфіці опубліковані рецензії є важливим
джерелом пізнання українознавчих дискусій кінця ХІХ — першої третини ХХ ст.

Для науковців та всіх, хто цікавиться історією України. Для науковців та всіх,
хто цікавиться історією України.

УДК 94(477)

ББК 63.3 (4 УКР)

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-916-6 (Т. 46. Кн. II)

Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Ум. друк. арк. 41,47.
Обл.-вид. арк. 36,0. Додатковий тираж 150 пр. Зам. 46-15/2

Державне підприємство
“Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 4826 від 31.12.2014
www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк на ПрАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас” КП ДАК “Укрвидавполіграфія”
79005 м. Львів, вул. Зелена, 20
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК 1110 від 08.11.2002 р.